

ОСНОВНИ ОБЕКТИ НА НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО В ОБЛАСТ ПАЗАРДЖИК

Мария Грозева¹

Според редица авторитетни международни оценки България има значителен потенциал за развитие на културно-историческия си туризъм. В тази връзка е необходимо да се обърне по-голямо внимание на обектите, които биха могли да съставляват основния ресурс за туристическия продукт в този вид туризъм по регионален признак и по области. В първата част на статията са разгледани накратко най-важните, от гледна точка на автора, недвижими културно-исторически обекти в област Пазарджик от древността до след Освобождението. Във втората част е направен опит те да бъдат класифицирани според функционалното им предназначение и според териториалния обхват, който заемат в пространството.

Ключови думи: област Пазарджик, Южен Централен регион за планиране, човешки дейности, недвижимо културно-историческо наследство

MAIN OBJECTS OF THE IMMOVABLE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE IN THE DISTRICT OF PAZARDZHİK

Maria Grozeva

Abstract: Pazardzhik district occupies the western part of the South Central Planning Region in Bulgaria (NUTS II). In that capacity it has a crossroad position on the Balkans, which is reflected in its historical and economic development. The oldest found traces of human activities in Pazardzhik region are by the Eneolithic era. This report reviews briefly the major objects of the cultural-historical heritage in the district classifying them according to the historical characteristics, their functionality and their physical size in geographic space.

---

¹ Департамент География – НИГГГ при БАН
mariya_grozeva@abv.bg

Keywords: Pazardzhik district, South Central Planning Region, human activities, immovable cultural-historical heritage

Пазарджишка област, с площ около 4400 km², заема западната част на Южния Централен район за планиране. В областта 39% се падат на Пазарджишкото поле – част от Пловдивско-Пазарджишкото поле и най-западната част на Горнотракийската низина, разположена между южните подножия на Средна гора и северните стръмни склонове на Западните Родопи.

Така очертано, кръстопътното местоположение на тази територия е с определени геостратегически предимства, които са дали отпечатък върху историческото и стопанското ѝ развитие. Тук още от древността се пресичат важни пътища, свързващи Западна и Северна Европа със земите от Средиземноморието и от Близкия и Средния изток. Освен това равнинните земи, като Горнотракийската низина и долината на р. Марица са били притегателен център за хората от древността до наши дни. Доказателство за това са разкритите още от праисторически времена селищни могили, останки от антични укрепени селища и тържища, тракийски подмогилни гробници, средновековни крепости и църкви, наличието на архитектурно-исторически ансамбли от Българското възрождане и паметници след Освобождението.

Един от най-старите паметници, заедно с други подобни по нашите земи, от които български и чуждестранни специалисти черпят информация за селищния живот в най-дълбока древност, е *селищната могила при с. Юнаците* (или т.нар. Плоска могила) (фиг. 1). Намира се на 2 km от селото и най-дълбокият ѝ слой се отнася към епохата на **ранния енеолит**, т.е. около 5000 г. пр. Хр. Тя

Фиг. 1. Селищна могила при с. Юнаците (т. нар. Плоска могила)

е един от най-значимите обекти от праисторията в Европа. През района, в който се издига, от най-дълбока древност минава главният Евроазиатски път от югоизток на северозапад, свързващ Егейско-Анатолийската област с териториите на Балканския полуостров и Централна Европа.

Понастоящем проучванията се водят от екип от Археологическия институт с музей при БАН и съвместна българо-гръцка археологическа експедиция. На територия с диаметър 110 m и максимална дълбочина от съвременната повърхност 12 m са регистрирани останки от над 25 селища от различни исторически периоди, разположени едно над друго. От тях в най-дълбокия строителен хоризонт са открити поне шест от ранния енеолит – около 4900 г. пр. Хр. Проучванията през последните години, в които са участвали наши и чуждестранни учени, доказват, че Плоската могила е била част от много по-голямо селище, което през първата половина на ранния халколит – около 4750-4650 г. пр. Хр., е било защитено от глинобитна отбранителна стена, висока над 5 m и широка 5 m, с каквато широчина се оказва и издълбаният пред нея ров. Разкритата досега част от стената е с дължина 25 m. Досега в Европа не е открито толкова масивно и добре запазено отбранително съоръжение от тази епоха. Уникално е и с това, че не загражда цялото селище, а малка част от него – цитадела, съществувала в миналото заедно и с производствени сгради.

С други думи, устройството на селищната могила Юнаците съдържа бележите на появилите се значително по-късно градове. Това селище от халколита е унищожено след около 500 години, в края на V-то хилядолетие пр. Хр., в резултат на вражеско нападение.

Няколко други селища от енеолита – IV-III хилядолетие пр. Хр., са открити в подножието на склоновете на Западна Рила и северната част на Западните Родопи в землището на *с. Голямо Белово*. Археологическите разкопки тук доказват богатото историческо минало на този край.

Фиг. 2. Скално светилище Кулата до гр. Стрелча

От **бронзовата епоха** в могила Юнаците са открити 17 селища.

От този период са и едни от най-старите праисторически обекти северозточно от Панагюрище в *м. Ройнищи*, известни под името Дупчести камъни. От същата епоха са и обектите при каменната грамада на вр. Лицец недалеч от Панагюрище.

Към **ранножелязната епоха** са датирани два строителни хоризонта в могила Юнаците и един в *м. Русалин* близо до Панагюрище.

От **тракийската мегалитна култура** край гр. Стрелча съществува едно малко известно *светилище Кулата*, разположено върху голям скален блок (фиг. 2). Пред него е оформена „пиростия“ – съоръжение, за което се приема, че е свързано с гадателски

практики и с мита за бог Дионис. Основна част на светилището е скален трон, ориентиран към изгрева на Слънцето в дните на пролетното равноденствие. Според проф. д-кн Васил Марков от ЮЗУ „Н. Рилски“ този мегалитен храм е уникален за тракийската култура и засега единствен по рода си от известните ни у нас.

От епохата на **класическата тракийска древност** в околностите на Панагюрище са открити и пет тракийски селища с могилни некрополи, като най-голямото от тях е в м. *Мрамор* (IV-III в. пр.н.е.). В некропола на това селище са открити зазидана каменна гробница на знатен тракиец и над 50 златни, сребърни, бронзови, железни и глинени предмети. Югоизточно от града се намира друго тракийско селище с пет могили.

Най-ярките образци от тази епоха са *крепостта-емпорион Пистирос* (фиг. 3) край гр. Ветрен и *тракийските куполни гробници* край гр. Стрелча и гр. Ветрен. Подобна тракийска гробница е имало и при гр. Белово, но за съжаление, при строежа на пътя София – Пловдив е била срутена.

Разкопките при гр. Ветрен (общ. Септември), започнати през 1988 г., разкриват основите на град с крепостна стена, чийто градеж представлява най-добрите строителни традиции в античния свят и е уникално явление в областта на тракийската селищна архитектура. Надписът, който е открит в околностите на обекта през 1990 г., удостоверява, че това е известният от писмените източници емпорион (тържище) Пистирос. Това е най-старият гръцки надпис върху камък, откриван досега в Тракия. В него се съобщава, че елинските заселници от тържището са получили привилегии от тракийския цар Котис I (383–359 г. пр. Хр.).

Фиг. 3. Пистирос

Документът потвърждава правата на жителите и урежда отношенията между Пистирос и гръцките градове Тасос, Мароней и Аполония.

Съществува идея да се създаде археологически парк на територията на емпориона и околностите му.

На около 10 km югоизточно от Пазарджик, на Бесепарските възвишения в съседство със с. Синитево, все още се намират останки от първото тракийско селище по тези земи – *Бесепара*, т.нар. столица на тракийското племе беси. На най-високата ѝ част през късната античност ромеите са издигнали наблюдателна кула, изградена от местен камък, споен с червен хоросан, от която е запазен фрагмент.

Тракийската гробница източно от гр. Стрелча (т.нар. *Жаба могила*) (фиг. 4) е открита от археолога Георги Китов в средата на 70-те години на XX в. Датирана е към V-IV в пр.н.е. Въпреки че е ограбвана още в древността, в нея са открити непокътнати колесница на 4 коела и части от богатата конска сбруя. На входните обработени камъни личат изображения на растителни елементи, тракийска богиня и Горгона-Медуза. От двете страни на входа е имало изображения на лъвове, едно от които се пази в Националния исторически музей в София.

Фиг. 4. Тракийска гробница източно от гр. Стрелча (т. нар. Жаба могила)

Гробницата при гр. Ветрен (фиг. 5) е от типа „хероон“ – посещавана е още в древността за поклонения на героя, погребан в нея. Предполага се, че е била посветена на одрския цар Ситалк, загинал близо до това място в битка срещу трибалите.

От втората половина на **I век** е *светилището на Асклепий* до с. Паталеница. Функционирало е до края на IV в., когато е опожарено. Намерени са мраморни изображения на тракийски конник, мраморни колони и други артефакти, изложени в Регионалния исторически музей в Пазарджик.

Фиг. 5. Гробница от типа „хероон“ при гр. Ветрен

Периодът на **късната античност и Средновековието** в Пазарджишка област е представен от Беловската базилика, останките от крепости, сред които Перистерата (дн. Пещера), Левке (Белово), Баткунион, Каменград (Панагюрище), Раковица, Разлатица (Асар), Цепина и др., както и някои манастири и църкви, сред които особено се откроява църквата „Св. Димитър“ в с. Паталеница.

Раннохристиянската базилика в с. Голямо Белово (Беловската базилика) (фиг. 6) се намира на 1,5 km югоизточно от селото в м. Св. Спас (Спасовица). Датирана е към V–VI в. Характерно за нея е, че централният ѝ вход не е бил от запад и в нея се е влизало през северния и южния притвор и че олтарът не е бил отделен от останалата част на църквата, каквато е по-късната традиция.

Фиг. 6. Базиликата при с. Голямо Белово

Според мнението на проф. Петър Мутафчиев именно тук е била известната в миналото Левкийска епархия. Около раннохристиянския храм през Средновековието се формира голям духовен център – Голямобеловският манастир, в който базиликата е изпълнявала ролята на съборен храм. Манастирът е просъществувал до 1666–1669 г., когато е било масовото помохамеданчване на българското население от селата в Чепинското корито. Той е бил един от 33-те разрушени от поробителя манастири в Родопите по това време, когато е сринага и базиликата, която дотогава е била запазена непокътната.

И въпреки това, реставрираната днес, доколкото е възможно, базилика е най-съхранената част от разрушения късноантичен и средновековен укрепен град Левке (Белово), който в периода на късната античност е бил най-голямото селище в региона. Простирал се е на площ от 8 ha. Запазени са отчасти крепостни стени, зидове от сгради и една голяма полукръгла щерна (резервоар за вода).

Късноантичната и средновековна крепост Перистеря (фиг. 7) при гр. Пещера е разположена на вр. „Св. Петка“. Построена е през IV в. и е функционирала до VI в., когато е разрушена от варварски нашествия, но по-късно е възстановена. Обхващала е площ от около 1,2 ha. През 2013 г. започна нейното популяризиране чрез организирането на Първия празник на виното. По този начин се възстановява древният празник на виното на тракийското племе беси в чест на бог Дионис.

Останки от *крепостта Баткунион* се намират в северозападния край на с. Паталеница. Археолозите са разкрили две църкви в рамките на крепостните стени, канали, водопроводна система и подземни проходи за влизане и излизане от крепостта. През Средновековието Баткунската крепост е била най-големият град-крепост в Пазарджишко. Бил е седалище на митрополит и е наречен във византийските хроники „блестящ и богат“.

Недалеч от с. Голямо Белово се е намирала и *крепостта Раковица*, чиито героични защитници са се борили срещу турските завоеватели през 1378 г.

Крепостта Каменград (Литополис) (фиг. 8) се намира на изток от с. Бъта (общ. Панагюрище). Разположена е на хълм в м. Красен, затова някои я наричат *крепостта Красен*. Тя би могла да бъде източник на много исторически данни, но за съжаление, не е толкова известна, колкото би трябвало да бъде на специалисти и туристи. Първите каменни градежи тук са от късната античност и ранновизантийската епоха (IV–VI в.). В пределите на Българската държава, заедно с Пловдив и цяла Северна Тракия, тази крепост влиза през първата четвърт на IX век при управлението на кан Маламир – третият син на Омуртаг. През този период крепостта не е възстановена, тъй като България е във възход и целта ѝ е Бяло море и завладяването на Цариград, но животът в подградието ѝ продължава. По време на Второто българско царство крепостта е надстроявана. Имала е външна стена и цитадела, в която са запазени вкопана в земята щерна (водохранилище) и останки от 7 жилища. В едно от тях – по всяка вероятност жилището на кастрофилакса (управителя на крепостта) – подът е бил от декоративни тухли, върху чиято лицева страна са нарисувани различни орнаменти, пауни и други птици, а стените били боядисани в червено.

Крепостта престава да съществува като градски и административен център едва след турското нашествие в края на XIV век. Тук можем да открием една интересна особеност, открита от археолозите, а именно, че в средата на

Фиг. 7. Късноантичната и средновековна крепост Перистера край гр. Пещера

Фиг. 8. Каменград (Литополис) в местността Красен до с. Бъта

XIV в. (1364 г.), когато Пловдив, а по-късно и София (1393 г.), както и самото Търновско царство вече са били в ръцете на турските поробители, крепостта Каменград, която е разположена между двата града, продължава да бъде носител на българщината и християнството. В трите некропола наоколо са открити стотици гробове.

Късноантичната и средновековна крепост Асар се намира в полите на Същинска Средна гора на 7,22 km северозападно по права линия от центъра на Панагюрище, на билото на вр. Койчов камък (930 m н.в.). Тя е изградена в края на IV и началото на V в. като част от средногорския отбранителен лимес (граница). Укреплението е с много издължена форма – 135x45 m и площ 0,8 ha. Във вътрешното пространство на крепостта подът е бил застлан с малки ломени камъчета върху подложка от глинеста червена пръст. Крепостта е била типична стражева крепост със стратегическа позиция и с цел да охранява важни военни пътища. Имала е солидна връзка с военния и административен път, който е минавал през Пловдив – Овчите хълмове – Луда Яна – Вран камък – Смолски проход за София, осигурявайки чрез Етрополския проход връзката на северна България с Тракия. Освен това крепостта е имала и връзка с пътя, който е минавал през Златишкото поле. Към крепостната стена е открита потерна (малка тайна порта на укрепление).

Крепостта Цепина (фиг. 9) е средновековна крепост, разположена северозападно от с. Дорково (общ. Ракиново). Изградена е на конусовидния вр. Цепина (1136 m). В края на XII в., след като я освобождават от византийците, управител на крепостта става деспот Алексей Слав – племенник на цар Калоян. Имала е внушителни размери – външните ѝ крепостни стени са обхващали 2,5 ha, а в най-високата ѝ част се издигал замъкът. Археологическите проучвания тук са открили останки от раннохристиянска трикорабна базилика от V–VI в., която била преустроена в еднокорабна църква през IX в. по времето на Първата българска държава.

Системните проучвания на крепостта показват, че тя се е състояла от две части: укрепено градско ядро с вътрешен град (крепостта) и подградие, или външен град (субурбиум), наричано от византийските хронисти „полис“, което се намирало в подножието на крепостта. Засега това място не е проучвано, с изключение на една църква.

В близост до крепостта Баткунион през XI–XII век е бил основан *Баткунският манастир*. Намира се на 12 km югозападно от Пазарджик, на около 1,5 km от някогашното с. Баткун (дн. част от с. Паталеница) в северните склонове на Баташкия дял на Родопите. От него произхожда *Баткунската хроника*, свидетелстваща за насилията по време на масовото налагане на исляма на българското християнско население в Родопите, описано от поп Методи Драгинов. Там се отбелязва, че манастирът е опожарен и разрушен по това време. Възстановен е през 1692 г., но през 1774 г. е разрушен отново до основи от кърджалиите. През XVIII в. в манастира се е водила духовно-просветна дейност и е имало килийно училище с 15 ученика. През XIX в. той е обновен и в него се пази стаята, украсена със стенописи, в която е живял известният български възрожденски художник Станислав Доспевски. През 1870 г. е построена и новата манастирска еднокорабна и едноапсидна църква, оцеляла и до днес. Иконостасът на църквата е дело на майстори от Тревненската резбарска школа. През 1872 г. в манасти-

Фиг. 9. Крепостта Цепина при с. Дорково

ра идва по комитетски дела Васил Левски, за което свидетелства една паметна плоча.

Църквата „Св. Димитър“ в с. Паталеница (фиг. 10 и 11) е един от най-значимите средновековни паметници на културата в България. Изграждането и изписването ѝ датират към края на XII в. Разкритите стенописи са с изключително висока стойност и това дава основание на някои изследователи да я наричат „втората Боянска църква“. Тя е

Фиг. 10. Средновековна църква „Св. Димитър“
– с. Паталеница

една от малкото добре запазени кръстокуполни църкви в България. По всяка вероятност е изписана в момент на социален и икономически подем на местното население. Стефан Захариев през 1870 г. пише, че на мястото на сегашната

Фиг. 11. Фрески от църквата „Св. Димитър“ – с. Паталеница

църква „Св. Димитър“ е имало по-стара църква „Св. Пантелеймон“, която по всяка вероятност е дала името на с. Паталеница.

Според преданието, запазено и до днес, преди нашествието на турците църквата била засипана с пръст и по този начин била запазена – т.е. „куртулисила се“, откъдето идва и прякорът ѝ сред селяните – „Св. Куртулешица“. Запазен е споменът за разкриването на църквата в средата на XIX в. През 1870 г. постройката била преустроена и наречена на св. Димитър – светеца-воин.

През 1956 г. правителството обявява църквата за архитектурен паметник на културата от национално значение, а през 1971 г., заради изключително ценните стенописи – и за национален художествен паметник на културата.

От периода на **Възраждането** са църквите „Св. Георги“ в с. Голямо Белово, която е на 200 години и понастоящем е почти напълно ремонтирана, катедралният храм „Св. Богородица“ в Пазарджик, както и много др.

Църквата „Св. Богородица“ в Пазарджик (фиг. 12), след като няколко пъти била опожарявана и разрушавана, е завършена в сегашния си вид през 1837 г. По-голямата част от нея е вкопана в земята заради условието, което поставяли турците относно височината на религиозните християнски храмове. Независимо от това тя представлява масивна трикорабна псевдобазилика, изградена от розов риолит. Църквата е прочута със своя дървен иконостас, изработен от орехово дърво и забележителен със своята високохудожествена ажурна дърворезба. Изработен е от майстори от Дебърската художествена школа и е под егидата на ЮНЕСКО. Иконите на църквата датират от различно време. Най-старата от тях е на св. Дионисий от 1814 г., но една от най-хубавите и ценни икони е иконата на св. св. Кирил и Методий, изписана от Станислав Доспевски през 1860 г. Стенописите са направени от представители на Самоковската художествена школа. Църквата „Св. Богородица“ в Пазарджик е сред 100-те национални туристически обекта.

Фиг. 12. Катедрален храм „Св. Богородица“ – гр. Пазарджик

Фиг. 13. Историческата църква „Св. Неделя“ – гр. Батак

Църквата „Св. Неделя“ в Батак (фиг. 13), построена през 1813 г., е бил ням свидетел на кървавото потушаване на Априлското въстание в града през 1876 г. Тя е паметник от национално значение. В нея е положен саркофаг с ос-

танките на част от онези 5000 жители на Батак, избити между 3-ти и 5-ти май 1876 г. от редовната турска войска и башибозука.

Възрожденски архитектурно-исторически ансамбли в областта са обособени в Пазарджик, Панагюрище и Брацигово. Много възрожденски къщи са запазени като музеи.

Сред паметниците след **Освобождението (1878)** е и този, издигнат в м. Оборище (фиг. 14). По 10-километров асфалтиран път в западна посока се стига от Панагюрище до *историческата местност Оборище*. Тя се намира в подножието на средногорския вр. Лисец в долината на р. Панова. Няколко надписа по продължение на пътя, както и паметник разказват, че на това място от 14 до 17-ти април 1876 г. се е състояло първото Велико народно събрание на апостолите и делегатите от IV Панагюрски революционен окръг. Там е била определена и датата за вдигането на освободителното въстание.

Паметникът е направен от бял врачански камък и е изработен през 1928 г. от панагюрския скулптор Янко Павлов.

Фиг. 14. Паметникът в местността Оборище

Така разгледани накратко, основните културно-исторически паметници в Пазарджишка област могат да бъдат класифицирани освен по исторически признак, както бе направено досега, но и:

А) според функционалното им предназначение:

- *Обекти с култово-обреден характер* – тракийските светилища и гробници, църквите и манастирите;
- *Останки от обществени сгради и съоръжения* – емпорион Пистирос;
- *Отбранителни съоръжения* – всички крепости от късноантичната и византийска епоха, както и от българското Средновековие;
- *Къщи-музеи*;

– *Възрожденски архитектурно-исторически ансамбли;*

– *Отделни, индивидуално разположени, мемориални обекти* – паметникът в м. Оборище.

Б) Според физическия обем, който заемат в пространството:

– *Точкови обекти* – индивидуални, единични, невключени в самостоятелен ансамбъл или комплекс, обекти, отчетливо разположени на определено разстояние един от друг. Към тях спадат гробниците при гр. Стрелча и с. Голямо Белово, отделни църкви, отбранителни кули, паметникът в м. Оборище.

– *Комплексни обекти* – множество от компактно инфраструктурно и строително-архитектурно свързани обекти, разположени на сравнително неголяма площ – Беловската базилика с останките от крепостта Левке; Баткунският манастир с останките от град Баткунион; крепости, включващи жилищна и стопанска площ, свързани инфраструктурно и др.

– *Площни (ареални) обекти* – разпрострени са на сравнително по-голяма площ. Например – праисторическите селищни могили при с. Юнаците и с. Голямо Белово, тракийските некрополи край Панагюрище, търговският център Пистирос, етнографските комплекси, обособени в Пазарджик, Брацигово и Панагюрище.

Породената през последните години идея за превръщане на паметниците на културата в обекти на културния туризъм стана причина изследванията в направлението културно-исторически туризъм да придобият особена актуалност. И въпреки че все още е рано да се говори за някаква статистика и наблюдения, които биха могли да дават данни за растежа в сектора, по степента на активност на всички заинтересовани страни бихме могли да правим някакви прогнози. На доста места вече се е преминало от сферата на идеите към сферата на реализацията и основите вече са положени.

Както и при всяка друга стопанска дейност, така и при културния туризъм трябва да се съобразяваме с факта кой оценява атрактивността на продуктите. И следва да разделим потенциалния туристически поток най-малко на две групи:

1. учени и специалисти – един твърде свит поток;

2. средностатистически посетители – туристи с по-висок интелектуален потенциал и материални възможности.

Практиката е доказала, че културно-историческият туризъм привлича посетители с по-високи интереси по-конкретно в областта на културата, археологията и историята. По международна оценка страната ни има сериозни ресурси за развитието на този вид туризъм.

ЛИТЕРАТУРА

- Грозева, М.** 2014. Недвижимото културно-историческо наследство на България като потенциал за развитието на туризма. (дисертация). 157 с. / Grozeva, M. 2014. Immovable Cultural and Historical Heritage of Bulgaria as a Potential for Tourism Development (disertatsia), 157 pp. (Bg)
- Колев, Б.** 2008. Националното географско пространство на Република България. Изд. ХЕРОН ПРЕС, София. / Kolev, B. 2008. National geographical space. Izd. Heron Press, Sofia, pp.22-23. (Bg)
- Марков, И., Н. Апостолов** 2008. Туристически ресурси. Изд. АСТАРТА, Велико Търново. / Markov, I., N. Apostolov. 2008. Tourism Resources. Izd. ASTARTA, V. Tarnovo, pp. 25-27. (Bg)
- Марков, И., В. Статев** 2010. Алтернативни видове туризъм. Изд. Център за евроинтеграция и култура при ВУ „Земеделски колеж“ – Пловдив. / Markov, I., V. Statev. 2010. Alternative Tourism. Izd. Tsentar za evrointegratsiya i cultura pri VU Zemedelski kolezh – Plovdiv, pp. 30–32. (Bg)
- www.bulgariencasteles.com
www.guide-bulgaria.com
www.strannik.bg